

"İQTİSADİ İSLAHATLAR"
elmi-analitik jurnal

**İQTİSADİ İNKİŞAF
MƏRHƏLƏLƏRİNDƏ
DÖVLƏTİN DƏYİŞƏN ROLU:
FORDİZM VƏ POSTFORDİZM**

№ 1(10)-2024

**Manaf BAĞIRZADƏ,
Siyasi və İdarəetmə Elmlər
üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət və Bələdiyyə İdarəetmə
Kafedrasının Əməkdaşı,
Bakı Mühəndislik Universiteti
DOI:10.30546/2790-2196.1.10.2024.010.**

mbagirzadeh@beu.edu.az

İqtisadi inkişaf mərhələlərində dövlətin dəyişən rolu: fordizm və postfordizm

Manaf BAĞIRZADƏ,
Siyasi və İdarəetmə Elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət və Bələdiyyə İdarəetmə Kafedrasının Əməkdaşı,
Bakı Mühəndislik Universiteti

XÜLASƏ

Sənayeləşmə ilə yüksələn kapitalist iqtisadiyyatı, tarixdə istehsal üsulu, əmək və sosial münasibətlər infrastrukturunu formalaşdıran müəyyən inkişaf mərhələlərini keçmişdir. İqtisadi inkişafın hər bir mərhələsi istehsal və istehlak münasibətlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edən sosial təşkilatı təmin edən mexanizmlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Bu məqalənin məqsədi yeni iqtisadi mərhələlərin yaratdığı şəraitin dövlətin roluna necə və hansı tendensiyalarla təsir etdiyini araşdırmaqdır. Kapitalizm bir çox böhran, müharibə və tənəzzülü əhatə edən fordizm və postfordizm istehsalın təşkilinin iki əsas formasını yaşamışdır. Xüsusilə, iqtisadiyyatda istehsalın post fordizm təşkilatlanmasına paralel olan neoliberal siyasətin artması dövlətin yeni roluna iqtisadi münasibətlərin yeni mərhələsi çərçivəsindən baxmağa ehtiyac yaradır.

Dövlətin roluna və iqtisadi münasibətlərin dinamikasına yönəlmiş yanaşmaların təhlili bu məqalədə istifadə olunan əsas metodologiyadır. Bu çərçivədə fordizm və postfordizm, keynesçilik, post-industrializm, yığıcı rejimi, tənzimləmə yanaşması, neoliberal siyasət kimi anlayışlar dövlət və iqtisadi münasibətlərin göstəricilərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Postfordizmin yeni istehsal təşkilatlanması xüsusiyyətləri özəlləşdirmə, özünüidarəetmə və əks-mərkəzləşdirməni dəstəkləyən politikalar çərçivəsində dövlətin roluna təsir etmişdir. İnformasiya texnologiyaları dövrünə paralel olaraq gələn post-fordizm istehsal təşkilatlanmasında iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin qlobal səviyyəyə çatdığını gördən dövlətlərin istehsalın, bazarın və təşkilatın yeni tələblərinə, əmək bazarının çevikliyinə və sosial öhdəliklərin bazara uyğun hərəkət etdiyi müşahidə olunur. Beləliklə, post-fordizm çevik yığıcı rejimində keynesçi sosial dövlətdən qlobal inhisarçı tənzimləmənin olduğu neoliberal "sahibkar" dövlətinə keçid baş vermişdir.

Açar sözlər: fordizm, postfordizm, yığıcı rejimi, sahibkar dövlət, tənzimləmə formaları.

JEL kodu: E10, E20, D46, L51, P00

GİRİŞ

Henry Ford kütləvi istehsalın qurulmasına imkan verən montaj xətti əsasında istehsalın təşkili modelini icad etmişdir. Bu istehsal konsepsiyası ictimai quruluşun sosial, iqtisadi, siyasi və idarəetmə sisteminə də təsir edir. Bu səbəbdən 1910-1970-ci illərdə idarəetmə nəzəriyyələrini və iş münasibətini təyin edən kütləvi istehsal və kütləvi istehlakı xarakterizə edən kapitalizm ideologiyası fordizm olaraq adlandırılmışdır (Valli, 2018). 1970-ci illərdə baş verən iqtisadi durğunluq, Fransız Tənzimləmə Məktəbi tərəfindən kapitalizmin növbəti bir böhranı və mərhələsi olaraq qəbul edilmişdir. Bununla, mövcud rejimin böhranla əlaqəli başlıca xüsusiyyətləri təyin edilməyə çalışıldı. Beləliklə, təhlil göstərmişdir ki, iqtisadiyyatda dəyişməz qanunlar yoxdur və kapitalist sistem yeni post-fordizm mərhələyə keçid yaşayır (Murray, 1989). Post-fordizm yanaşmasının inkişafında o dövrdə İtaliyada "Üçüncü İtaliya" adlanan hadisələr mühüm rol oynamışdır. "Birinci İtaliya" - kütləvi istehsalın aparıldığı bölgələr; "ikinci İtaliya" - ölkənin inkişaf etməmiş cənub bölgəsi idi. Digər tərəfdən, "üçüncü İtaliya" ölkənin yeni istehsal və təşkilat formalarının tətbiq olunduğu yeniliklərə əsaslanan bölgələridir (Bianchini, 1991).

Fransız iqtisadçıların kapitalizmin tarixi inkişaf prosesini izah etməyə çalışdığı "Tənzimləmə

Məktəbi" (The regulation school, French: l'école de la régulation) Şumpeter yanaşması ilə Kondrayatevin kapitalizmin kriz dalğalarının birləşdirərək fordizmi və post-fordizmi yığım rejimi (regime of accumulation) və tənzimləmə forması (mode of regulation) ilə əlaqələndirmişdir. Məqalədə tənzimləmə məktəbinə müraciət eməklə, istehsal forması ilə dövlət idarəçiliyi arasındakı sosial, siyasi və institusional əlaqələrin təhlili daha da aydın olmuşdur.

Fordist və post-fordist istehsal formaları yalnız sənaye mühəndisliyi ilə əlaqəli bir anlayış deyil, həm də təşkilat, ictimai münasibətlər, sosial quruluş, dövlətin rolu və mövcud iqtisadi şərtlərə uyğun tənzimləmə forması kimi məsələləri əhatə edir. Ölkədəki iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan özəl təşkilatlar kimi, dövlət qurumları da mövcud ictimai quruluşa uyğun bir təşkilat modelini qəbul etməyə meyllidirlər.

Məqalənin geniş nəzəri diapazonu səbəbindən fordist və post-fordist inkişaf mərhələlərini, xüsusən də post-sovet auditoriyası üçün bir nümunə ilə qısaca ümumiləşdirmək mümkündür. Məsələn, AvtoVAZ-ın eyni VAZ-2107 modelini 1982-ci ildən 2012-ci ilə qədər təxminən 30 il ərzində istehsal etməsinin əsas səbəbi post-fordist istehsal təşkilatlanmasına keçə bilməməsidir. Post-fordist istehsal təşkilatlanmasının idarəetmə yanaşmalarının aktuallığı təkcə özəl sektorda deyil, həm də dövlət idarəçiliyində özünü göstərir. Çünki, ölkədə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan özəl təşkilatlar kimi, dövlət qurumları da mövcud ictimai quruluşa uyğun təşkilatlanma modelinin tətbiqi meylindədirlər. Dövlət idarəçiliyi sahəsində, post-fordist istehsal üsuluna uyğun olan bütün yeni yanaşmalar "yeni dövlət inzibatçılığı" (New Public Administration) və "yeni dövlət menecmenti" (New Public Management) olaraq adlandırılmışdır. Son illərdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi sahəsində bir çox inzibati islahatlar aparılmışdır. Bu islahatlara özəlləşdirmə, əks mərkəzləşdirmə, yeni hüquqi statusların verilməsi, yenidənqurma, idarəetmə, hesabatlılıq, şəffaflıq, rəqəmsallaşma və vətəndaşların ehtiyaclarını ödəmək kimi bir çox yenilik daxildir.

Bu yeniliklərin tətbiqindəki fundamental səbəblərin nəzərə alınmaması, praktiki icraatda çox sayda əngəllərin və istənilməyən nəticələrin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Məqalədə ilk öncə fordizm və post-fordizm başlıca prinsipləri üzərində durulmuş daha sonra müqayisəli təhlil edilmişdir. Ayrıca, tənzimləmə formaları və yığım rejimləri çərçivəsində dəyərləndirilərək yeni dövlət idarəçiliyi anlayışları ilə əlaqələndirilmişdir. Nəticə olaraq fordist və post-fordist təşkilatlanma modelinə aid dövlətin formalaşan rolunun başlıca xüsusiyyətləri təyin edilmişdir.

FORDİST İSTEHSAL TƏŞKİLATLANMASINDA DÖVLƏTİN ROLU

Fordizm kapitalizmin inkişaf mərhələlərindən biri hesab edilə bilər. Hər mərhələnin fordizm kimi öz istehsal və istehlak xüsusiyyətləri var idi. Kütləvi istehsal və kütləvi istehlak ilə xarakterizə olunan fordizm, mövcud vəziyyətə uyğun olaraq xüsusi bir təşkilat modeli irəli sürür. Bu təşkilat modeli Henry Ford tərəfindən avtomobillərin kütləvi istehsalı üçün montaj xəttinin inşasına uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Fordist təşkilatlanma modeli, eyni zamanda F. Taylorun görülən işləri hissələrə bölməklə məhsuldarlığı artırmağın ən sadə və ən uyğun yolunu seçməyi nəzərdə tutan "elmi metod" yanaşmasını da istifadə edir (Pollard 1996, s.30). Taylordan fərqli olaraq, fordun fikrincə, kütləvi istehsal əsaslanan təşkilati modelin tətbiqi kütləvi istehlak, xüsusi məşğulluq sisteminə və yeni sosial quruluşun formalaşması kimi daha geniş nəticələrə səbəb olur. Ford sadəcə istehsal məsələləri ilə yetinməyib, işçilərə verdiyi yüksək maaşla istehlakın düzgün ailə həyatına və əlaqi dəyərlərə uyğun həyata keçirilməsinin nəzarətiylə də məşğul olmuşdur. Beləliklə, həm istehsalı, həm də istehlakı istiqamətləndirəcək fordist sistemin iqtisadiyyatı istiqamətləndirə biləcəyinə inanırdı (Harvey, 2012). Bu səbəbdən, Keynesçi makroiqtisadi politikaların aktual olduğu dövrlərdə fordist istehsalı yüksək olan ölkələrin sosial dövlət (rifah dövləti) politikalarını həyata keçirdiyini görmək olar (Harvey, 2020).

Fərqli şərtlərdə öz aktuallığını qoruyan fordizm, 1945 və 1970 illəri arasında dünyada əsas təşkilatlanma modeli kimi öz varlığını davam etmişdir. Günümüzdə əsas olmasa belə, fordist təşkilat modelinin tətbiq edildiyi nümunələr vardır. Bu nümunələr daha çox yeni dövlət

idarəçiliyi yanaşmasını mənimsəməyən ölkələrin dövlət qurumlarında və istehlak tələbinin yüksək olduğu məhsulların istehsalını həyata keçirən şirkətlərdə öz əksini tapmışdır.

Məhsulların standart kütləvi istehsalını təmin edən fordizist təşkilatlanma, muzzdlu sinifin istehlakçı olaraq yüksəlişini, əməyin həm iş yerində, həm də evdə formalaşmasını məqsəd almışdır (Sakli, 2008). Bu çərçivədə fordizmin və yığıcı rejiminin qısaca aşağıdakı başlıca xüsusiyyətlərini qeyd etmək mümkündür:

1. Kütləvi istehsal və istehlak – istehsal konkret müştərilərə deyil, cəmiyyətin ümumi tələbinə hədəflənmişdir. Bu səbəbdən kütləvi istehsalın təşkilatlanması və formalaşması nəzərdə tutulur.

2. Məhsullarda yüksək standartlaşma - standart məhsullar əvvəlcədən müəyyən edilmiş kütləvi istehlak profilinə uyğun olaraq dizayn edilir və istehsal olunur. Standartlaşdırma kütləvi istehsalın təmin edilməsinə şərait yaradır.

3. Çəvik (elastik) olmayan istehsal prosesi: istehsal prosesi standart əmtəənin kütləvi istehsalı üçün nəzərdə tutulduğundan, malın keyfiyyətinin asan dəyişməsi üçün uyğun deyil. Rutin işləri yerinə yetirəcək işçi qüvvəsi istehsal xəttində işlədildiyi üçün yalnız standart məhsul istehsal etmək imkanı mövcuddur.

4. İşin təşkilində yeni texnologiyalardan istifadə edilir: Rutin işləri görməsi gözlənilən işçi qüvvəsi əvəzinə maşınlardan istifadə olunur və məhsuldarlığı artırmaq üçün yeni texnologiyalar və işçi qüvvəsinin müxtəlif kombinasiyaları sınaqdan keçirilir və istifadə olunur.

5. Rutin işləri yerinə yetirən yarı təhsilli işçi qüvvəsinin istifadəsi nəzərdə tutulur: Seriyalı və kütləvi istehsal xəttində standart məhsulun müəyyən hissəsində öz vəzifələrini yerinə yetirəcək və asanlıqla əvəz edilə bilən işçi qüvvəsi işə salınır.

6. Keynesçi iqtisadi politikalar və bazar tənzimlənməsi: Lazımi kütləvi tələbi təmin etmək üçün dövlətin müdaxiləsi ilə inkişaf etdirilən sənayeləşməyə üstünlük verilir və Fordizist sistemin zəif nöqtəsi olan kütləvi tələbatın rifah dövləti politikaları ilə yaradılması arzu edilir.

7. Digər sektorlar üçün həlledicidir və izafi dəyərin formalaşmasında üstünlük təşkil edir: iqtisadiyyatda əsas çəki kütləvi istehsal vahidlərinin üzərinə düşür, digər istehsal vahidləri isə bu sistemə uyğun kiçik sistemlər olaraq qalır.

8. Bu, hegemoniyalı bir xüsusiyyət daşıyır. Güclü yönləndirmə və inteqrasiya meyli var. Şəxslərin şəxsi həyatlarına qədər izlənilməklə və yönləndirilərək sistemə uyğunluqlarının təmin edilməsinə çalışılır.

9. Həyat tərzinin tənzimlənməsi üsuludur: İnsanları əvvəlcə gəlirlə təmin edib, sonra bu gəlirdən istifadə qaydalarını öyrədərək onların həyat tərzlərini bilavasitə müəyyən etmək cəhdi vardır (Sakli, 2013) (Eraydın, 1992, p.15).

Kapitalizmin fordizist mərhələsi, işçi sinifi üçün sosial müdafiədən maliyyə haqlarına kimi vacib haqların qazandığı bir mərhələ olmuşdur (Sadioglu, 2020). Gramsciyə görə, Amerikanizm və Fordizm yeni insan və işçi növünü meydana gətirmişdir. Ona görə Amerikan cəmiyyətində istehsal edə bilməyən torpaq sahibləri, institutionallaşmış dindarlar kimi feodal strukturların və aktorların olmaması, burjuva inkişafına maneə törətməmişdir. Bu səbəbdən iş həyatında Fordizist təşkilatlanmanın həyata keçirilməsinə görə Avropadan daha irəlində olmuşdur (Quentin və Geoffrey, 1971).

Bob Jessop fordizmi dörd fərqli səviyyədə izzah edir:

1. Kapitalist əmək prosesi: Daha yüksək məhsul istehsal etmək üçün nəzərdə tutulmuş yüksək mütəşəkkil, taylorist istehsal üsullarını tətbiq etməklə məhsulu artırmaq və işçilərdən tam istifadə etmək olar.

2. Yığıcı rejimi: genişləndirilmiş təkrar istehsalı təmin edən makro-iqtisadi rejim olan Fordizm, kütləvi istehsal və kütləvi istehlaka əsaslanan böyümə dairəsini əhatə edir. Bir çox tədqiqatlar Fordizist rejiminin və onun təkrar istehsalının avtosentrik olduğunu, yəni kapitalın dövrəsinin ilk növbədə milli sərhədlərlə məhdudlaşdığını güman edir.

3. İqtisadi tənzimləmənin sosial forması: fordizm həm də iqtisadi tənzimləmənin sosial üsulu kimi, Fordizist yığıcı rejimini dəstəkləyən, "rəhbər edən" və iqtisadi qərarların mərkəzləşdirilməmiş qərarları arasında uyğunluğu təşviq edən normalar, institutlar, təşkilati

formalar, sosial şəbəkələr və davranış nümunələri toplusu kimi də nəzərdən keçirilə bilər.

4. "Cəmiyyətləşmənin" ümumi üsulu: yeni institusional inteqrasiya və sosial birləşmə nümunəsi kimi qəbul edilən Fordizm sosial münasibətləri daha da kütləviyə doğru irəliləməsidir. Sosial həyatın təşkili getdikcə daha çox ondan ibarətdir ki, əhalinin böyük əksəriyyəti beşikdən məzara qədər öz ehtiyaclarını ödəmək üçün fərdi və yaxud sosial əmək haqqından asılıdır (Jessop, 1990).

Fordizmlə əlaqəli siyasi həyatın spesifik formaları onun iqtisadi məntiqindən bir qədər uzaqdır. Dövlət müdaxiləsi, iqtisadi və sosial planlaşdırma və artan inzibati ixtiyar, habelə dövlətin kollektiv istehlak və sosial rifahda genişlənən rolu vasitəsilə, fordist tənzimləmə rejimini asanlaşdırmaq üçün yenidən təşkil edilmişdir.

1929-cu il Böyük Böhran həm nəzəri sahədə, həm də Keynesin yeni paradiqması ilə və eyni zamanda rifah dövlətinin yaranması ilə təcrübədə ciddi transformasiyaya səbəb olmuşdur. Bu müddətdə xeyli ideoloji zədə almasına baxmayaraq, fordist yığım rejimi köklü dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Fordist yığım rejimi rifah dövlət anlayışı ilə birlikdə varlığını sürdürmüşdür. Rifah dövləti, məlum olduğu kimi, iş dünyası (korporasiyalar), mütəşəkkil əmək (həmkarlar ittifaqı) və dövlət arasında hərtərəfli razılaşmaya əsaslanır və buna görə də iqtisadi tənzimləmə ilə yanaşı, siyasi proses xüsusiyyəti daşıyır. Bu istiqamətdə rifah dövlətinin nəzəriyyəsi və praktikasında Fordist yığım rejimi də təkrar istehsalı təmin edə bilirdi.

Fordist dövrdə dövlətin əsas xüsusiyyətini, sosial (rifah) dövlətinin praktikası və Keynesçi iqtisadi siyasətlər, Veberçi bürokratiya və statuslu bürokratdan ibarət kadr rejimi formalaşdırmışdır. Sosial dövlətə görə, bazar iqtisadiyyatı özlüyündə resursların bölüşdürülməsində ədalətli ola bilməz və iqtisadi inkişaf üçün dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Bu dövrdə dövlətin ən mühüm funksiyası geniş sosial təminatın himayəsi altında işçilər üçün minimum həyat səviyyəsi yaratmaq və onları iqtisadi və sosial risklərdən qorumaq idi (Gül, 2004, s. 147). Keynesçilik isə dövlətin sosial-iqtisadi məhsulunu ən yüksək səviyyəyə qaldırdı. Resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi və gəlirlərin bölüşdürülməsinin tənzimlənməsi dövlətin əsas funksiyasına çevrilmişdir. Veber bürokratiyasına görə, dövlət qulluqçusu peşəkar şəkildə hazırlanır və karyera sistemə uyğun olaraq işə götürülür. Veber konsepsiyasının iyerarxik quruluşu şəxsi münasibətlər şəklində deyil, formal şəkildə təşkil olunur. Kapitalist fordizmi, eynilə fabrikanın (zavodun) təşkili kimi investor və işçi arasındakı münasibətlərin qeyri şəxsiliyi ilə bağlıdır.

1929-cu il böhranı və İkinci Dünya Müharibəsi fordist dövləti formalaşdıran və dəstəkləyən amillərdən idi. İqtisadi böhran dövlətin iqtisadiyyatda rolu haqqında Keynesin fikirlərinin qəbul edilməsinə səbəb oldu. Beləliklə, dövlətin iqtisadiyyatda rolu və məhsuldarlığı artmış, əhalinin tam məşğulluğunun təmin edilməsi və dövlət xərcləri hesabına bazar tələbatının ödənilməsi siyasətləri həyata keçirilmişdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dağıntıların təmizlənməsi və infrastrukturun bərpası üçün hökumət təşəbbüsünə ehtiyac var idi. Bu, öz növbəsində, dövlətin infrastrukturun yenidən qurulması üçün iqtisadiyyatda daha çox yer tutmasına səbəb olmuşdur.

Dövlətin istehsalçı roluna çıxması onun iqtisadiyyatda iştirakının genişlənməsi, iqtisadi və sosial həyata təsirinin artması ilə dövlət idarəçiliyi fordist yanaşmanı qəbul etmişdir. Fordist dövləti sosial rifah anlayışı vasitəsilə fəhlə sinfinə daha çox təminat verərək işçi qüvvəsinin təkrar istehsalında böyük rol oynamışdır. Səhiyyə, təhsil və mənzil-təsərrüfat müəssisələri vasitəsilə fəhlə sinfinin rifahına töhfə vermiş və əmək sektorunun düzgün işləməsinə təmin etmişdir. Fordist yığım rejimini tənzimləməklə dövlət təkrar istehsalın tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Fordizmdə kütləvi istehsalə uyğun ictimai quruluşun formalaşması və saxlanması dövlət siyasətinə təsir etmişdir. Fordist dövlət idarəçiliyi bu siyasətləri vahid sistem kimi həyata keçirməkdən ibarətdir. Simon Klark Fordist dövləti Fordist istehsalın ictimailəşməsi forması kimi nəzərdən keçirir, onu cəmiyyətdəki insanların bu yığım rejiminə uyğunlaşmasına imkan verən struktur kimi görür (Clarke, 1991). Yəni dövlətin formalaşması Fordist yığım rejimini

təmin etməklə baş vermişdir. Fordist yığım rejimi iş təhlükəsizliyinin, obyektiv meyarlara əsaslanan iyerarxiyanın və rasionallığa əsaslanan idarəetmənin mövcud olduğu dövlət qulluğu sistemini (kadr rejimi) formalaşdırır. Məmurun qanuni statusu, onun səlahiyyətləri, məhsulu və onun müdafiəsinə əsaslanan kadr rejimi uzun müddət büdcəni öz mülahizəsinə uyğun idarə edən, müqəddəs və sorgulanmayan bir bürokratik təbəqənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

POST-FORDİST İSTEHSAL TƏŞKİLATLANMASINDA DÖVLƏTİN ROLU

1960-cı illərin ortalarından başlayaraq fordist rejimin yetərsizliyi ilə bağlı meydana gələn problemlərin müzakirəsinə başlanmışdır. David Harvey öz çalışmasının "Fordizimdən elastik yığma" adlı başlığında bütün yetərsizliklərin səbəbini "sərtliliklə" (rigidity) əlaqələndirmişdir (Harvey, 2020). Qatı şəkildə tənzimlənmiş əmək və sərmayə münasibətləri, beynəlxalq rəqabətin artması, bazarın sakitləşməsi, məhsuldarlığın azalması kapitalizmin yeni yığım rejimi olan post fordizmə keçməsinə səbəb olmuşdur. Post-fordizm şirkətlərin elastik təşkilatlanma modelinə keçməsi, dövlətin də xüsusilə əmək və maliyyə münasibətləri sahəsində yumuşaltma siyasətinin həyata keçirilməsini öngörür.

Fordizm krizi ilə əlaqəli post-fordizmin yüksəlişi səbəblərini aşağıdakı kimi xülasələndirmək mümkündür:

1. Bazara adaptasiyanın çətinliyi: Tələb və təklif balansındakı dəyişikliklərə adaptasiya ola bilməmək. Fordist kütləvi istehsalın həyata keçirilməsi tələb və təklif balansındakı dəyişikliklərə uyğunlaşmada çətinlik yaratmaqdadır.

2. Məhsulun çeşitli olmaması: İstehlakçının fərqli istəklərinə uyğun istehsalın təmin edilə bilməməsi.

3. Az sayıda istehsal: Fordizm standartlaşmış istehsalı əsas aldığına görə az sayıda məhsulların istehsalını təmin edə bilmək üçün təşkilati imkanları yetərsiz idi.

4. İstehsal prosesinin ləngiməsi: Fordist təşkilatların şaquli iyerarxiyalı strukturu istehsal prosesindəki dəyişikliklərin həyata keçməsinə olduqca ləngidir. Təşkilatın üfiqi strukturlaşması qərarvermə prosesini sürətləndirir və istehsal prosesinin sürətini artırır.

5. İş və əməyin sərtliyi: İşçilərin dəyişən məhsul çeşitliyi və miqdarına görə işçinin birdən çox funksiyanı yerinə yetiməsi ehtiyacı yaratmışdır. Bu eyni zamanda təşkilatın dəyişən hədəflərinə görə təşkilati strukturun və işçilərin vəzifələndirilməsində elastikliyin təmin edilməsi ilə mümkündür.

1970-ci illərin iqtisadi böhranının gətirdiyi bir çox sahədəki dəyişikliklər, fordizimdən post-fordizmə keçidlə paralel reallaşdı. Bu keçid kapitalizmin inkişafının yeni mərhələsini, sənaye inqilabını, yeni yığım tərzinin və tənzimləmə formasının başladığı dövrü izah edir. Yeni mərhələdə dəyişiklik qanunauyğunluqlarını izah etməyə çalışan tənzimləmə yanaşmasının bir hissəsi olaraq bir neçə nəzəriyyəni birləşdirməyə cəhd edilmişdir.

Post-Fordizmin mahiyyətini dövlət idarəçiliyi baxımından anlamaq üçün tənzimləmə nəzəriyyəsi, çevik ixtisaslaşma və neo-şumpeteryan yanaşma üzərində dayanmaq lazımdır. Bu anlayışlar yeni ictimai münasibətlərin nəzəri əsasını təşkil edir və hansı səbəblərdən post-fordist istehsal formasının müəyyən edildiyi, yeni istehsal üsulunun dövlət idarəçiliyini necə formalaşdırdığı, iqtisadi münasibətlərdə dövlətin roluna hansı amillərin təsir göstərməsi kimi suallara cavab verə bilər.

TƏNZİMLƏMƏ YANAŞMASI

Tənzimləmə yanaşmasının yaranmasının səbəbi fransız iqtisadçılarının 1973-cü ildən sonrakı iqtisadi böhranla bağlı suallara cavab axtarırları ilə bağlıdır. "Uzunmüddətli iqtisadi nizamı necə təmin etmək olar?", "Yeni iqtisadi nizamı necə təmin etmək olar?", "İqtisadi böhranların əsas səbəbləri hansılardır?" kimi suallar tənzimləmə yanaşmasının maraqlandığı suallardır. Təbii ki, siyasi iqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərindən bu sualların müxtəlif cavablarını nəzərə alan tənzimləmə yanaşması müxtəlif nəzəriyyələri əhatə etməklə təhlil etməyi cəhd edilmişdir (Mesut, 2011). Bu nəzəriyyələrə iqtisadi tarazlığa neoklassik yanaşma, tələb və təklif arasında tarazlığın olmadığını iddia edən disbalans nəzəriyyəsi, dünya sistemi nəzəriyyəsi və

monopolist (inhisar) investisiya (monopol sərmayə) yanaşması, çevik ixtisaslaşma (Baran və Sweezy, 1966), texno-iqtisadi yanaşma və yaradıcı məhv kimi nəzəriyyələr daxildir.

Sənaye cəmiyyətinin formalaşması əsasən kapital yığımına əsaslanan əmək sahəsinin dəyişikliklərinə səbəb oldu. Bu səbəbdən tənzimləmə məktəbinin əsas anlayışlarından biri "yığım rejimi"dir (Tickell və Peck, 1995). Yığım rejimi, alınıb satılan mal və xidmətlərin istehsalı və istehlakının bir növüdür. Yığım rejiminə istehsal və əmək normaları, gəlir bölgüsü prinsipləri, bazarda tələbin növləri və istehlak normaları, sənaye və ticarətin birgə idarə edilməsi qaydaları, iqtisadiyyatın sektorları arasında dəyişikliklərin formaları və əlaqələri daxildir (Saklı, 2013). Tənzimləmə məktəbinə görə sənaye iqtisadiyyatı kapital yığımına əsaslanır. Kapitalın yığılmasının təhlili kapitalist iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasının təhlilinə gətirib çıxarmışdır.

Tənzimləmə yanaşmasına görə, dövlət iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində kapitalın yığılmasını təmin etmək üçün bazar və ya müdaxiləçi tənzimləmə formasını seçir. Müxtəlif mərhələlərdə dövlət tərəfindən qəbul edilən bu qaydalar daha da böyüməyə və investisiyanın global miqyas almasına səbəb olmuşdur. Məsələn, sənayeləşmənin ilkin mərhələlərində dövlət təhkimliləri torpaqdan ayırır və onları fabriklərdə işləməyə həvəsləndirirdi.

Dövlət idarəçiliyi nöqtəyi-nəzərindən tənzimləmə forması iqtisadi böhranların gətirdiyi yeni yığım rejiminə imkan verən və ictimai təkrar istehsala aparan institusional təcrübələr, normalar və politikalar məcmusudur. Lipitz Allen (1987) reproduksiya kontekstində tənzimləmə rejimini nəzərdən keçirir. O, yığım rejimini "ictimai istehsalın istehlak və yığım arasında bölüşdürülməsində uzunmüddətli sabitlik" kimi müəyyən edir. Eyni zamanda, o, tənzimləmə formasını yığma təsir edən davranış qaydaları və normaları kimi müəyyən edir (Lipietz, 1987, s.15). Böhranın olması tənzimləmə metodunun yığım rejiminə uyğun gəlmədiyini göstərir. Zamanla tənzimləmə nəzəriyyəsi müxtəlif sahələrdə müxtəlif anlayışlar vasitəsilə təhlil edilərək daha mürəkkəb bir çərçivəyə çevrilmişdir. Bob Jessop araşdırmasında böyümə rejimi, beynəlxalq strategiya, regional üstünlüklər və hegemon bloklar kimi sahələri misal olaraq verir. Beləliklə, tənzimləmə məktəbi müxtəlif axınlara bölünmüşdür (Jessop, 1988).

Tənzimləmə yanaşmasının fransız mənşəli olduğunu nəzərə alaraq, ingilisdilli, rusdilli və türkdilli mənbələrin geniş təhlili nəticəsində tarixi inkişaf prosesini qiymətləndirən və dövlətin rolunu nəzərə alan yalnız iki mənbə müəyyən edilmişdir.¹ 2000-ci ildə nəşr olunan "Post-Fordist konsepsiyalar (tənqidi təhlil)" əsərində Şevçuk A.V. tarixi inkişaf prosesinə uyğun olaraq toplanma rejimini və tənzimləmə formasını təsnif etmişdir (Şevçuk, 2000, s. 15). Tarixi inkişaf prosesində yığım rejimi və tənzimləmə forması baxımından dövlət qulluğunun oxşar təsnifatını Aslan O. E.-nin 2005-ci ildə nəşr olunan "Mülki kadr rejimi: status hüququndan çevikliyə" adlı əsərində təqdim olunur. (Aslan, 2005, s.25). Bu mənbələrin müqayisəli şəkildə xülasəsi aşağıdakı cədvəldə təqdim edilmişdir.

¹Tənzimləmə məktəbi və post fordizmlə əlaqəli Azərbaycan dilli heç bir ədəbiyyat tapılmamışdır.

Cədvəl 1. Fordist Və Post-Fordist Ştatlarında Yığım Rejimi Və Tənzimləmə Formaları

Şevçuk A.V.	...- 1913	1914-1945	1946-1973	1974-...
Yığım Rejimi	Ekstensiv	İntensivliyin yaranması	İntensiv	Fordizmin Krizi
			(Fordist)	Çevikliyin yaranması
				Neofordizm
Sosial Tənzimləmə forması	Rəqabətçi	Rəqabətçiliyin krizisi	Monopolist	Monopolistçiliyin krizisi
			(İnzibatçı, fordist keynesçi)	
Aslan O.E.	1850-1945		1945-1980	1980
Yığım rejimi	Ekstensiv		İntensiv	Çevik Yığım
			(Fordist yığım)	(Post-fordist yığım)
Tənzimləmə forması	Rəqabətçi		Monopolist	Qlobal monopolist
			(fordizm)	(Post-fordizm)
Dövlət	Liberal		Fordist	Postfordist

Mənbə: Müəllif tərəfindən iki fərqli araşdırmanın təhlili əsasında tərtib edilmişdir. (Aslan O. E., 2005, s. 15) (Şevçuk A. V., 2000, s. 24)

Aslan O. E. 1914-1945 və 1973-1980-ci illəri keçid və yenidənqurma dövrləri kimi xarakterizə edir. Onun fikrincə, çevik yığım rejimi ilə səciyyələnən post-fordist dövrdə qloballaşmanın artması və yığımın qlobal miqyası ierarxik qaydada qlobal monopolistlərin dövlətdən yuxarıda yer tutmasına səbəb olmuşdur. Qlobal inhisarçıların tənzimlənməsində əsas təyinedici aktor dövlət deyil, bu qlobal inhisarçılardır. Fikrimcə, bu yanaşma təkcə post-fordist dövrdə dövlətin rolunu deyil, həm də onun antoloji mahiyyətini şübhə altına alır.

Yığım, qoyulmuş kapitala istehsal kapitalının əlavə edilməsi prosesi kimi kapitalizm və onun dinamikası ilə sıx bağlıdır. Son üç əsrdə biz müxtəlif növ kapital yığımını görmüşük. Bunların içərisində üç əsas rejim var: ekstensiv, intensiv və çevik. Ekstensiv yığım rejimində texnologiya hələ tam inkişaf etdirilmədiyi üçün iş saatlarının uzadılması hesabına izafi dəyər artırılırdı. Dövlət iqtisadi və sosial həyata minimum müdaxilə edərək, iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazasını tənzimləyirdi. Fəhlə sinfinin həyat şəraitini bazar müəyyən edirdi. Ümumilikdə kapitalın ekstensiv yığım rejimi yeni fəaliyyət sahələrinə yayılmışdır. Fərqli olaraq, intensiv yığım rejimində mövcud kapitalist fəaliyyətlər yenidən təşkil edilir və izafi dəyərin nisbi payını artırmaq üçün toplanır (Jessop, 1990). Fordist istehsal təşkilatlanması monopol tənzimləmə və intensiv yığım rejimi altında 1970-ci illərə qədər sabit qalmışdır.

Ekstensiv yığım rejimindən fərqli olaraq intensiv yığım rejimində texnologiya fəal şəkildə istifadə olunurdu. Fordist istehsalın təşkilinə aid olan intensiv yığım rejiminin tənzimlənməsi formasına kütləvi marketinq, monopolist rəqabət və dövlətin aktiv müdaxiləsi daxildir. İş şəraitinin idarə edilməsi kütləvi marketinqə uyğun təşkil olunur. Beləliklə, sabit qalmaq üçün işçilərin maaşları qiymət dəyişikliklərinə uyğun olaraq tənzimlənirdi (Lipietz, 1987, s.34). Kapitalizm "hamı üçün iş təhlükəsizliyi və məşğulluq" və "hamı üçün istehlak imkanları" deyiminə uyğun olaraq intensiv yığılma rejimində təşkil edilmişdir. Fordizm dövrü hesab edilən intensiv yığım rejimi xüsusi əmək prosesinə və yarımavtomat konveyerdə istehsala əsaslanır.

Fordizm əmək prosesinin mexanikləşdirilməsini təkmilləşdirərək əqli və əl əməyi arasındakı fərqi gücləndirmişdir. İşçilərin işinin sürəti üzərində nəzarəti fordist istehsal təşkilatlanması sistemi tamamilə idarəedənlərə vermişdir. 1960-cı illərdən başlayaraq Fordizmin əmək məhsuldarlığını artırma bilməməsinin əsas səbəbi, məhsuldarlığın artmasına mane olan həddən artıq əmək bölgüsü və istehsal sisteminin tədricən öz çevikliyi itirməsidir (Aglietta, 1987, s.55). Beləliklə iqtisadi sistemdəki aşağı artım tempi və yüksək işsizlik, inflyasiya, bazardakı passivlik kimi böhranlar yeni yığım rejimi və tənzimləmə formasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Çevik yığım rejimində post-fordist istehsalın təşkilindəki dəyişiklikləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Əməyin və istehsalın təşkilində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilməsi,

2. Yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında xidmət sektorunun sənayeləşdirilməsi,

3. Kənd təsərrüfatının sənayeləşməsi və onun milli gəlirə töhfəsinin azalması;

4. Əmək məhsuldarlığının və şəxsi gəlirin artımının istehlaka təsiri;

5. Həyat tərzinin plürallaşdırılması və fərdiləşdirilməsi: əmək haqqı ilə əmək münasibətlərinin pozulmasına əsaslanır (Esser, 1994, s.77).

Tənzimləmə forması mövcud yığım rejiminə uyğun olaraq institusional strukturlarla ictimai münasibətləri yenidən qurur. Burada dövlət ən mühüm tənzimləmə subyekti olmaqla, müxtəlif sahələrdə yaranan münaqişələrin həlli funksiyasını yerinə yetirir. Yeni mərhələdə dövlətin rolunu izah edən qlobal inhisarçı tənzimləmənin post-fordist forması onun dəyişikliklərini aşağıdakılarla ifadə edir:

1. Qabaqcıl istehsal texnologiyalarına əsaslanan sektor və sənaye inteqrasiyasında yeni əlaqələr; sənaye və maliyyə kapitalı arasında münasibətlərdə beynəlxalq proseslərin intensivləşməsi;

2. Sosial təminat sisteminin institusional parçalanması və tənəzzülü;

3. Kütləvi işsizliyin təsiri altında əmək münasibətlərinin heterojenliyi və həmkarlar ittifaqlarının zəifləməsi;

4. Xüsusilə texnologiya sektorunda şirkətlərin yeni təşkilat formalarının yaranması (Esser, 1994, s. 78-79).

Post-fordizmdə neoliberal siyasət intensiv yığım rejimini əvəz edən çevik yığım rejiminin normativ formasının əsasını təşkil edir. Neoliberal və bazar yönümlü tənzimləmə forması sosial (rifah) dövləti anlayışında və sosial politikalarında dövlətin geri çəkilməsində aydın görünür. Beləliklə, post-fordizmdə hakim olan qlobal monopolist (çevik) tənzimləmə formasında liberallaşdırma politikaları yeni investisiya imkanları yaratmağa başlamışdır. Beləliklə, "Laissez-faire" və "laissez-passer" anlayışları yenidən bazara hakim olmağa başlamışdır (Dereli, 2023, s.124). Qloballaşmaya paralel olaraq neoliberal siyasət aparılaraq çevik yığım, dövlətin iqtisadi və sosial həyata müdaxiləsini məhdudlaşdırmış və dövlətin ixtisarı prosesini başlatmışdır (Heintz, 2012, s.13).

Beləliklə, post-fordist dövrdə kütləvi istehsal istehlakçıların üstünlüklərinə əsaslanan şaxələndirilmiş istehsalla əvəz olunmuş, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə istehsal daha çevik, əməyin və iş proseslərinin təşkili daha sərbəst olmuş, istehsalın avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması prosesi getmişdir. Çevik yığımın post-fordist rejimi altında neoliberal əməyə qarşı istehsal və məşğulluq inkişaf etmişdir. Kapitalın azadlığını təmin edən dövlət politikası gücləndirilmişdir. Post-fordizmin dövlətin roluna təsirləri, dövlətin ölçüsünün azalması, özəlləşdirmə, istehsalda dövlət sektorunun payının azalması, dövlət qurumlarında yeni iş yerlərinin məhdudlaşdırılması, əks-mərkəzsizləşdirmə və idarələşmə olmuşdur (Bağırzadə, 2010).

ÇEVİK İXTİSASLAŞMA

Post fordizmin yüksəlməsinin başlıca amilinin yalnız yeni yığım rejimindən və yalnız tənzimləmə formasından və istehsalın fərqli təşkilatlanmasından asılı olduğunu söyləmək çox çətindir. Çünki yeni dəyişikliklər bütün sahələrdə demək olar ki, paralel gerçəkləşməkdədir. Buna baxmayaraq yığım rejiminə və tənzimləmə formasına istehsalın yeni təşkilatlanmasını təsir edən əsas amil kimi götürərək yeni dövrü təhlil etmək mümkündür. Bu çərçivədə istehsal və əmək prosesi sisteminin başlıca xüsusiyyətləri üzrərində duraraq fordizmi və post fordizmi anlaya bilərik. İstehsal sistemi cəhətindən bir növ məhsulun kütləvi istehsalına əsaslanan fordizmin yerinə, çeşidli məhsulların az sayda istehsalını həyata keçirən tam zamanında istehsalın yəni post fordizmin gəldiyini demək mümkündür. Çevik yığım (flexible accumulation) rejiminə əsaslanan Post fordist istehsal təşkilatlanması əmək proseslərində çevik məşğulluq və çevik ixtisaslaşma şərtlərini meydana gətirmişdir.

Çevik (Elastik) İxtisaslaşma – İlk dəfə Michael Piore və Charles Sabel tərəfindən 1984 tarixində yayınlanmış "İkinci Sənaye Bölgüsü: Rifah İmkanları" (The Second Industrial Divide:

Possibilities For Prosperity) adlı kitabında, kütləvi istehsal krizi ilə bağlı dəyərləndirmələrində termin olaraq qeyd etmişdir (Piore and Sabel, 1984, s.28). Çevik ixtisaslaşma bazar şərtlərinin dəyişim sürətinin artdığı, çoxsaylı istehlak orientasiyasına uyğun təşkilati bir taktikanı xarakterizə edir. Hamının istehlak edəbiləcəyi ümumi məhsul yerinə şirkətlər, müxtəlif istehlakçı qruplarına və onların zövqünə və eyni zamanda dəbə (modaya) uyğun müxtəlif məhsulların istehsal edilməsini strategiyasına keçmişdir. İqtisadiyyatda xidmət və informasiya texnologiyaları sektorunun çəkisinin artması, bu sahələrdəki daimi innovasiya və yeniliklərin çevik ixtisaslaşmanın əhəmiyyətini artırmışdır. Xammaldan hazır məhsula qədər istehsalı təmin edən şirkətlərdən, istehsalın bir hissəsini həyata keçirən ixtisaslaşmış parçalanmış şirkətlərə keçid olmuşdur. İnteraksiya texnologiyaları eyni zamanda istehlakçı vərdişlərin və bazar dinamikasını sürətli izləməyə imkan yaratmışdır. Bu çeviklik əmək münasibətlərində, işçilərin bacarıq və biliklərinin dəyərləndirməsinə və ümumilikdə insan resurslarının menecmenti politikasına təsir göstərmişdir. Şirkətlər spesifik məhsulların istehsalı üçün, nüvə işçilərinin bacarıq və biliklərindəki çevikliyin və müxtəlifliyin əhəmiyyətli olduğunu anlamışdılar.

Cədvəl 2. Fordist və Postfordist İstehsal Prosesi

Fordizm	Post Fordizm
Eyni məhsulun kütləvi istehsalı	Kiçik partiyalarda istehsal
Vahidlik və standartlaşdırma	Müxtəlif məhsul növlərinin çevik və kiçik həcmdə istehsalı
Böyük anbarlar və inventarizasiya	Anbar yoxdur
Gecikmiş keyfiyyət nəzarəti (rədd və səhvlər gec aşkarlanır)	Keyfiyyətə nəzarət istehsal prosesinin bir hissəsidir. (səhvlərin dərhal aşkarlanması)
Qüsurların gizlədilməsi	qüsurlu hissələrin dərhal ləğv edilməsi
İstehsal zamanında itkilər (uzun quraşdırma müddətləri, nasaz hissələri, inventarizasiya öhdəlikləri)	İtirilmiş vaxtın azaldılması, "iş gününün məsələliliyinin" azalması
Resursların əsas alınması	Tələbin əsas alınması
Şaquli və (bəzi hallarda) üfüqi inteqrasiya	(Kvazi -) şaquli inteqrasiya, subpodratçılıq
Əmək haqqının nəzarəti ilə xərclərin azaldılması	İnteqrasiyalı uzunmüddətli planlaşdırma

Mənbə: David Harvey, *The Condition of Postmodernity "An Enquiry into the Origins of Cultural Change"*, Blackwell Publishers, 1992, 177.

Yuxarıdakı cədvəldə post fordist istehsal təşkilatlanmasının keyfiyyətə xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Bu xüsusiyyətlərin kəmiyyətə nəticələri, yəni post fordist istehsalda keçid; anbarların 90% azalmasına, istehsalda hazırlıq prosesinin 75% azalmasına, satış xərclərinin 15-40% azalmasına, işçi sayının 10-30% azalmasına və məhsulun keyfiyyətinin 75-90% artmasına səbəb olmuşdur (Aslan, 2005, s.105).

İstehsalın avtomatlaşması və robotlaşması, xidmət sektorunda informasiya texnologiyalarının geniş istifadəsi əməyə olan ehtiyacı qismən azaltmışdır. Xidmət sektorunun yeni gəlir mənbəyinə çevrilməsi, bu sektor üzrə yeni iş yerlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, post-fordizmdə xidmət sektorunun (üçüncül sektorun) çəkisi artaraq sənaye sektorunu (ikincil sektor) keçmişdir. Yeni istehsal təşkilatlanmasının ictimai və iqtisadi mahiyyətini neo-şumpeterçi, çevik ixtisaslaşma və tənzimləmə məktəbi anlayışları formalaşdırır. Bu anlayışların başlıca xüsusiyyəti 1970-ci illərdə meydana gələn mövcud kütləvi istehsalı təmin edən bazarın zəyifləməsi, yarımçıq ixtisaslaşmış "mavi yaxalı" işçilərin əhəmiyyətinin azaldığı, ağ yaxalı işçilərin əhəmiyyətinin artdığı, milli dövlətlərin tam məşğulluq cəhdlərinin uğursuz olduğu yeni dövrə uyğunlaşma mahiyyəti daşıyır. Post fordizm dövrü xidmət sektorunda sənaye sektoru kimi izafi dəyər yaradan bir struktura çevrilmiş və xidmət əsaslı yeni iş yerlərinin

yanarmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 3. Fordizmdə və Post Fordizmdə İş Nizamı

FORDİZM	POST-FORDİZM
İşçi tərəfindən tək vəzifənin/tapşırığın icrası	Çox sayda vəzifə/tapşırıq
Dərəcəyə görə ödəniş (işdən asılı olaraq ödəniş meyarları)	Fərdi ödəniş (ətraflı bonus sistem)
Yüksək dərəcədə ixtisaslaşma	Vəzifə ayrımının qaldırılması
İşdə təlim yoxdur və ya çox azdır	Uzun iş təlimləri
Şaquli əməyin təşkili	Daha çox üfüqi əmək təşkili
Öyrənmə təcrübəsi yoxdur	İşdə öyrənmə
İşçinin məsuliyyətinin azaldılmasına vurğu (intizam işçi qüvvəsi)	İşçinin məsuliyyətinə vurğu

Mənbə: David Harvey, *The Condition of Postmodernity "An Enquiry into the Origins of Cultural Change"*, Blackwell Publishers, 1992, 177-178. /Swyngedouw E. 1986. *The Socio-Spatial Implications of Innovations in Industrial Organisation. Working Paper. No. 20. Lille: Johns Hopkins European Center for Regional Planning and Research.*

Henry Ford işçiyə stasionarlıq verdikdən sonra əməyin məhsuldarlığında önəmli dərəcədə artımlar olmuşdur. 1911-ci ildə dərc olunan Frederick Taylorun yanaşması məhsuldarlığı artırmaq üçün əməyin təşkilatlanmasını başlıca hərəkətlərə əsaslanan parçalanmış işlərə ayırmaqda görürdü (Taylor, 1911). İşçidən tək bir vəzifəni (tapşırığı) həyata keçirməyi tələb edən fordist yanaşma, öyrənmə təcrübəsi olmayan, aşağı kvalifikasiyalı işçilərin əməyindən faydalanmaq imkanı yaratmışdır. Eyni sadə işi təkrarlayan işçilərin, konkret iş parçası üzərində yüksək dərəcədə ixtisaslaşmasına səbəb olmuşdur. Texnologiyanın istehsalda aktiv istifadəsi rutin və parçalardan ibarət işlərin avtomatlaşdırılmasına və robotlaşmasına gətirmişdir. Beləliklə, Taylorçu mexanik işçilərə ehtiyac azalmış, çox sayda vəzifəni yerinə yetirə bilən, geniş ixtisaslaşmaya sahib, yüksək təhsilli, məsuliyyətli işçilərə ehtiyac yaranmışdır. İşçilərin vəzifə və məsuliyyətlərinin genişlənməsi təşkilat modelinin üfiqi forma almasına gətirmişdir. Bu səbəbdən yeni dövrün yığım və tənzimləmə formalarının dəyişikliyi qiymətləndirərkən Erik Swyngedouw, texnologiya və əmək prosesləri üzərində daha çox durmuşdur (Moulaert and Erik, 2015).

Muzdlu işçilərin kapitalist sistemə uyğunlaşdırılması, dövlətin də iştiraki ilə birlikdə uzun tarixi proses olmuşdur. Hər yeni nəslin əmək gücünün mövcud sərmayə yığımına məqsədində, "işçi nəzarəti" adı altında uzlaşdırılması yetəri qədər çətin prosesdir. İlk öncə bu proses həm iş yerində, həm də ümumiyyətlə cəmiyyətdə bir çox repressiya, vərdiş və əməkdaşlıq fəaliyyətlərini tələb edir. Bu fəaliyyətlərin üçün fiziki və zehni əməyin üzərində təhsil, inandırma, səfərbərlik kimi sosial nəzarət və bir sıra iqtisadi və siyasi dəyişikliklər tənzimləmə adı altında daxil edilmişdir. 1945-dən 1973-cü ilə qədər həyata keçirilən əməyin üzərindəki nəzarət praktikasını, texnoloji vəziyyəti, istehlak vərdişini və siyasi-iqtisadi hakimiyyəti mövcud yığım rejimini fordist monopol tənzimləmə (keynesçi tənzimləmə) olaraq adlandıra bilərik (Harvey, 1992, s. 177). 1973-cü ildən başlayaraq çevik əmək prosesi və bazarın yüksək dinamikası, istehlakın daimi dəyişməsi, istehsalın və marketinqin yeni sistemi dövrün fərqli siyasi iqtisad təcrübəsi, fordist yığım rejimindən elastik yığım rejiminə keçidin baş verdiyini söyləməyə əsas yaradır.

■ Van Dijk çevik ixtisaslaşma anlayışının başlıca elementlərini aşağıdakı kimi qeyd edir:

Çoxməqsədli avadanlıq və innovasiya: Bacarıqlı işçi qüvvəsi, innovativ düşüncə tərzini ilə tələb olunan hər şeyi istehsal etmək üçün ümumi təyinatlı avadanlıqdan istifadə edilməsi.

■ Müəssisələrin və ya kiçik sahibkar icmalarının klasterləri: fikir mübadiləsi üçün toxum yatağıdır. Fiziki yaxınlıq həm fikir mübadiləsini asanlaşdırır, həm də institutların inkişafını və onların müdaxilələrini asan və effektiv edir.

■ Qarşılıqlı əlaqə/şəbəkələşmə: kiçik müəssisələrin, daha kiçik və daha böyük müəssisələr arasında subpodrat münasibətləri və əməkdaşlıq söylərinin güclənməsi.

■ Kollektiv səmərəlilik: digər yenilikçi istehsalçıların fiziki mövcudluğunun nəticəsidir (Dijk, 1995, s.16).

Çevik ixtisaslaşma kiçik müəssisələrin müsbət rolunu və rəqabətlik üstünlüyünü təmin edir. Müstəqil kiçik müəssisələr öz aralarında daha tez üfiqi və şaquli əlaqələri yarada bilir, əmək bölgüsünü və idarəetmə qərarlarını qısa bir zamanda qəbul etmək və dəyişmək imkanına sahibdirlər. Çevik ixtisaslaşmanın başlıca elementlərində təşkilati və istehsal prosesinə aid xüsuslar olmasına baxmayaraq, əsas amil multi bacarıqlara və biliklərə sahib işçilərin mövcudluğudur. Yeni yüksək kvalifikasiyalı işçilərin mövcudluğu eyni zamanda cəmiyyətin bütünlükdə yeni inkişaf mərhələsi ilə əlaqəlidir. Təbii ki, sənayeləşmənin ilk dövrlərində əhalinin böyük hissəsinin kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olduğu, təhsilin yalnız seçilmişlərə (aristokratlara) aid olduğu dövrlərdə kvalifikasiyalı və çox funksiyalı işçilərin kütləvi məşğulluğundan söz etmək qeyri mümkündür. Çevik ixtisaslaşma yanaşması dövlət qurumlarının təşkilati strukturunda da öz əksini tapmış, dövlət məmurlarının status əsaslı fəaliyyətini dəyişdirərək dövlət qurumlarında mütəxəssislərin və müqaviləli işçilərin sayının artmasına səbəb olmuşdur.

NEO-ŞUMPETERÇİ NƏZƏRİYYƏ

Texnologiyanın ictimai münasibətlərdə mühüm amilə çevrilməsi kapitalist inkişaf prosesində texnoloji yeniliyin iqtisadi rolunun qiymətləndirilməsini zəruri etmişdir. Hazırda neoklassik və keynesçi iqtisadi yanaşmaların texnoloji inkişafı nəzərə ala bilməməsi texno-iqtisadi yanaşmanın prioritet olmasına səbəb olmuşdur (Jessop, 1993, s.11). Xüsusilə texnoloji inqilablar təkcə yeni məhsul növlərinin və istehsal üsullarının deyil, həm də cəmiyyətdə sosial, ictimai, siyasi, mədəni və iqtisadi dəyişikliklərə səbəb olur. Yeniliyin yığım mənbəyi olduğunu müdafiə edən Şumpeter iqtisadi yanaşması post-fordizmin yüksəlişini texnoloji paradigmanın dəyişməsi kimi qiymətləndirir. 1970-ci illərin neft və kimya böhranları ilə paralel olaraq yaranan mikroelektron texnoloji inqilab, yeni paradigmaya keçid və innovasiyalar vasitəsilə yığımın başlanğıcıdır. Post-fordizmdə geniş yayılmış neo-şumpeterci iqtisadi yanaşmanı daha yaxşı başa düşmək və müasir informasiya texnologiyaları cəmiyyətindəki dövlət və iqtisadi münasibətlərində şumpeter iqtisadi nəzəriyyələrinə qayıdış səbəbini müəyyən etmək üçün onun mülahizələri üzərində dayanmaqda fayda vardır.

Şumpeter (Schumpeter) iqtisadi anlamda müasir dövlətin varlılığının başlıca səbəbini özəl və ictimai (dövlət) mülkiyyət anlayışın dəqiq formalaşması ilə əlaqələrir. İqtisadi proseslərin mərkəzinə maliyyə vasitələrini qoyaraq, iqtisadi inkişafın və innovasiyanın yalnız borc götürülmüş pul vasitəsilə həyata keçə bildiyini bildirir (Schumpeter, 1939, s.223). Rasionallıq mədəniyyət sahəsinə və yaşam tərzinə, hakimiyyətin seqmentlərinə və siyasət kimi ictimaiyyətin bütün sahələrinə höküm sürməsi, kapitalizmin təkamülünə şərait yaratmaqdadır. Beləliklə, kapitalizm sadəcə iqtisadi anlayış olmaqdan çıxıb, ictimaiyyətin rasionallıq istəyinin yansıması olaraq özünü əks etdirir. İnstitusionallığın iqtisadi inkişafdakı rolunun əhəmiyyətini vurğulayaraq, sahibkarla birlikdə ailə, din, hökumət və dövlətin institusional funksiyaları üzərində durur. Şumpeter sərmayədarı kapitalizmin rasionallıq elementi hesab edərək, sahibkarla sərmayədar arasında fərq qoyur. Sahibkarı istehsalı və innovasiyanı təmin edən xüsusi iqtisadi agent kimi dəyərləndirir. Kapitalist isə sahibkarın bu fəaliyyətlərinin həyata keçməsi üçün kredit verən və maliyələşdirən bir elementdir. Kapitalizmin iqtisadi inkişaf mərhələsini XIX əsrin "rəqabət" kapitalizmi və XX əsrin "Etibar" (trusted) kapitalizmi olaraq ikiye ayırır. Rəqabət kapitalizmində ailə sahibkarlığı höküm sürürdüsə, etibar kapitalizmində əməkdaşlığı və koordinasiyanı yaxşı bacaran böyük şirkətlərin mövcudluğu əhəmiyyət kəsb edir (Ebner, 2006). O hətta sürətli və dinamik innovasiyaların tətbiqi şərtlərində, sahibkar liderlərə olan ehtiyacdan

dolayı, böyük şirkətlərin əməkdaşlarının sahibkar rolunda fəaliyyət göstərməsinin mümkünlüyünü qeyd etmişdir.

Elmi ədəbiyyatlarda Şumpeteri konkret dövlət modelinin banisi kimi dəyəndirilməyə çalışılmasına baxmayaraq, əsərlərinin analizində dövlətlə bağlı ziddiyyətli fikirləri görmək mümkündür. Belə ki, o iqtisadiyyatda ictimai sektorun payının yüksək olduğu geniş bürokratik institusionallaşma ilə xarakterizə edilən "dövlət kapitalizminin" perspektivlərinə vurğu edərək, sosializmə keçidə hazırlıq mərhələsi kimi dəyərləndirir. Eyni zamanda dövlətin sosial rolunun azaldılmasını və hakimiyyətin institusional əsaslandırılmasını boşa sayan, dövlətin sahibkarlıq funksiyasını irəli sürür. "Sahibkar dövlətə" keçidi dövlətin təkamülü kimi dəyərləndirməklə birlikdə, "vergi dövləti" yanaşmasında çalışmaları xüsusi yer ayırmışdır. "Vergi dövləti" yanaşması çərçivəsində dövləti kapitalizmin xüsusi institusional forması kimi dəyərləndirir. Müasir dövrü xarakterizə edən vergi dövləti, XIV əsrdə qərbdə feodalizmin monarxik fiskal krizisindən sonra struktur krizisinə çevrilmiş bir tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. Müharibələrin meydana gətirdiyi xərclərdəki böyük artımlar, monarxın borca girməsinə və feodalizmin institusional nizamının dağılmasına səbəb olmuşdur. Şumpeterə görə, bu səbəbdən vergilərin toplanması və fiskal siyasətin idarə edilməsinin təşkilatlanması olaraq müasir dövlət meydana gəlmişdir (Enber, 2006).

Bu fikirin parktiki nümunəsini, Türkiyə Respublikasının meydana gəlməsi ərəfəsində Osmanlı imperiyasının böyük boclarının olmasında görmək olur. Təbii ki, yeni institusional formaya sahib dövlət sadəcə aristokratiyanın maraqlarını deyil, əsas olaraq bu fiskal sistemi idarə edən bürokratiyanın maraqlarını da özündə əks etdirirdi. O dövrdə vəzifələrin pulla alınan olduğunu və əsas fiskal politikalrın banklar tərəfindən həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, müasir dövlətin formalaşdığı ilk dövrlərdə bürokratiyanın banklarla əlaqəli qrupların maraqlarını əsas aldığı deyə bilərik. Təsədüf deyik ki, Türkiyədə yeni formalaşan dövlətin birinci məclis binasının damını inşası, Koçun ilkin sərmayəsi olmuşdur. Türkiyədə yeni institusionallaşmış dövlətin Koç və Sabancı kimi qruplarının maraqlarına xidmət etməsi çərçivəsində Şumpeterin haqlı olduğunu qənaətinə gəlmək mümkündür. Schumpeter`çi dövlət anlayışında, dövlət fenomeninin realistik anlama cəhəti vardır. O, dövləti hakim ola bilməyi bacaran ictimayətin bəlli bir qrupunun dar məqsədlərini həyatə keçirməyə çalışan bir maşın kimi görür.

"Həqiqətən də, heç vaxt "dövlət bunu edir-onu edir" deyilməməlidir. Həmişə kim və ya kimlərin maraqlarının dövlət maşını hərəkətə gətirdiyini və onun vasitəsilə danışdığını anlamaq vacibdir" (Schumpeter, 1953, s.68).

Bu yanaşma dövlətin ictima rifaha xidmət etdiyini müdafiyyə edən və fəvqəlbəşəri statusa yüksəldən nəzəriyyələrə ziddir. Bu səbəbdən Schumpeter`çi dövlət nəzəriyyəsi, keynesçi rifah dövlətinin siyasi idealları çərçivəsində kontrast yaratmışdır. Kontrastın yaranmasına səbəb olan görüşlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür.

- Dövlətin gücü onun fiskal potensialındadır,
- Vergi dövləti iqtisadi parazit olaraq dəyərləndirir,
- Bazar iqtisadiyyatında dövlət sektorun rəqabətliliyi zəifdir,
- İqtisadi agentlər öz maraqlarına uyğun dövləti yönləndirirlər,
- Büdcə dövlətin skletidir.
- Sahibkarlıq liderlik vasitəsi ilə yenilikləri həyata keçirmək qabiliyyətini ifadə edir.

Şumpeterə görə, dövlətin daimi gəlirlərə ehtiyacı var. Sahibkarlardan vergi vasitəsilə əldə etdiyi gəlirlər, dövlətin sahibkarlığı genişləndirməyə və fəaliyyətindən asılı olmağa gətirib çıxarır. İstənilən halda sahibkarın bir iqtisadi agent kimi, dövlətdən üstün olduğu və dövləti yönləndirdiyi görüşüdə höküm sürür. Hətə dövlət kapitalizminə bənzər dövlət sahibkarlığının yüksək olduğu şərtlərdə də, özəl sektorun xüsusiyyətlərinin yüksək olması dövləti üstün iqtisadi agent vəziyyətinə gətirmir. Ona görə, vergi dövlətinin inkişaf edərək başqa dövlət formasına keçməsi üçün üç əsas üç əsas xüsusiyyətin uzunmüddətli dəyişməsi ilə mümkündür:

1. Gəlir mənbələrindəki dəyişikliklərdə,
2. Sosial strukturdakı dəyişikliklərdə,
3. Siyasi sistemin dəyişməsində (Schumpeter, 1953, s.68).

Şumpeterin iqtisadi siyasətində innovasiyaların çəkisi böyük olur, dövlətin rolunu innovasiyaların reallaşdırılması üçün sahibkarlara lazımı maliyyə dəstəyinin (kreditin) verilməsində vasitəçi kimi görür. Sahibkar dövlətinin iqtisadi əsasında yeniliyin (innovasiyanın) hesabına sərmayə (zənginliyin) yığılır. Bu şərtlər siyasət hokumətin demokratik seçimlərində problemlərlə qarşılaşacağını istisna etmir. Schumpeterin təsvir etdiyi dövlət, özəl sektorun iqtisadi fəaliyyəti ilə formalaşan, vergilər hesabına maliyyələşən tarixi institusional bir fenomendir.

Şumpeterin dövlət nəzəriyyəsinin əsasında heç bir empirik araşdırmanın olmadığı, onun bir birinə uyğunlaşdırılması çətin olan görüşlərindən təyin etmək mümkündür. Buna baxmayaraq, ictimai tərcih (seçim) nəzəriyyəsi çərçivəsində onun çalışmalarının ictimai idarəetmədə önəmli aspektlərin üzə çıxması üçün faydalıdır. Şumpeterin Almaniya Avstrasının Maliyyə Naziri vəzifəsi tutması, daha sonra Biedermann özəl bankında prezident vəzifəsində və Kaufmann bankının idarə heyətində olması, onun elmi hesab edilən görüşlərinin fərdi və ya bənzər qrup maraqların reallaşması üçün analitik çalışma olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Belə ki, qısa müddətli maliyyə naziri vəzifəsində olarkən, müharibə öncəsi Avstrya Kronu ilə qeyd edilən borcların, müharibə sonrası dəyərinin 15000 dəfə düşməsinə və hiper inflyasiyaya baxmayaraq, qanuni olaraq eyni məbləğdə ödənilməsi fərmanını vermişdir. Bankların maraqlarına xidmət edəcək qərarın verilməsi, yerli əhali üçün "Şumpeter" adı neqativ özəllik daşımışdır (Xayek, 1996, s.34). Buna baxmayaraq, postfordizmin yüksəlişi xüsusi ilə elm sahəsində Şumpeterin praktiki təcrübələrə dayanan görüşlərinin nəzəriyyəyə çevrilməsinə əsas yaratmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılan ədəbiyyat təhlilindən belə nəticə çıxır ki, hər hansı iqtisadi münasibətlərin təhlili həm tarixi baxımdan, həm də mövcud ictimai quruluş baxımından xüsusi yanaşma tələb edir. Hər bir nəzəriyyə və ya ümumi qəbul edilmiş universal yanaşmadan istifadə edərək iqtisadi münasibətləri təhlil etməyin əhəmiyyəti azdır. Bir çox nəzəriyyə və yanaşmaları özündə birləşdirən tənzimləmə məktəbi, dövlət və iqtisadi münasibətlərin tarixi inkişafında hansı amillərin reallaşdığını müəyyən etməyə çalışmışdır. Dövlət və iqtisadi (sahələrarası) münasibətləri təhlil edərək əsas göstərici kimi yığım rejimlərini və tənzimləmə formalarını əhatə edən anlayışlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Məsələn, post-fordist istehsalın təşkil etdiyi iqtisadiyyatların əsas göstəriciləri bunlardır: aşağı və çevik istehsalın səviyyəsi, məhsul müxtəlifliyi, tələb yönümlü istehsal (tələb üzrə mallar), istehlakçıların müxtəlifliyi. Tənzimləmənin bu post-fordist global monopolist forması dövlətlə iqtisadiyyat arasındakı əlaqəni əhatə edən faktiki göstəriciləri müəyyən edir. Bu göstəricilərə aşağıdakılar daxildir: hokumətin derequlyasiyası/yenidən tənzimləməsi, çeviklik, ayrılma və ya fərdiləşdirmə, yerli və ya firma səviyyəsində danışıqlar, kollektiv ehtiyacların və sosial təminatın özəlləşdirilməsi, beynəlxalq qeyri-sabitlik, əks-mərkəzləşmə, regionlar və şəhərlər arasında rəqabətin artması, "sahibkar dövləti", neoliberal siyasət və idarələşmə.

1980-ci illərdə başlayan neo liberallaşma prosesi dövlət idarəçiliyində çoxsaylı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklərin ən mühüm nəticələrindən biri neoliberalizm və qloballaşma şəraitində "yeni dövlət idarəçiliyi" yanaşmalarının meydana çıxması olmuşdur. Bu illərdə Böyük Britaniyada Tetçer və ABŞ-da Reyqandan başlayaraq neoliberalizmin meydana çıxması ilə əlaqədar dövlət qurumlarının ixtisar edilməsi və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi cəhdləri dövlət idarəçiliyində islahatlara çevrilmişdir (Manaf, 2011, s.357). Özəl sektorda inkişaf etdirilən post-Fordist idarəetmə yanaşması "yeni dövlət idarəçiliyi" vasitəsilə dövlət sektoruna keçmişdir. Səmərəlilik, keyfiyyət, effektivlik, şəffaflıq, müştəri yönümlülük, mənfəət yönümlülük, nəticələrə yönəlmə, iştirak və sahibkarlıq kimi yeni dəyərlər dövlət idarəçiliyinin əsas elementlərinə çevrilmişdir. Fordizmin böhranından meydana gələn post-fordist transformasiya da mühüm rol oynayır və iqtisadi böhranlar həm sənaye münasibətlərinə, həm də dövlətin funksiyalarına təsir edir. Bu hadisələr nəticəsində dövlət idarəçiliyi sərtlikdən çevikliyə, birölçülülükdən çoxölçülülüyə, qapalılıqdan şəffaflığa keçmişdir. Bugünkü dövlət

idarəçiliyi post-fordist yığım rejiminin tələblərinə uyğun qurulub və biznesin idarə edilməsi üsullarından istifadə edir. Özəlləşdirmə dövlət sektorunda bu transformasiyaların təzahürlərindən biridir.

Dövlət və özəl sektorlar bir-birinə təsir edir, nəticədə əmək haqqı və iş şəraitinin bərabərləşdirilməsi tendensiyası yaranır. Çevik ixtisaslaşmaya əsaslanan yeni iş şəraiti dövlət qulluqçularının daimi deyil, müqavilə əsasında işləməsinə təşviq edir. Dövlət qurumlarının maliyyələşdirilməsinin təşkili vergiləndirmədən qiymətləndirməyə keçmişdir. Dövlət xərclərini azaltmaq istəyi çevik kadr sistemlərini və dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini vacib etmişdir. İdarəetməyə yeni yanaşma daha çevik və yumşaq idarəetmə metodlarına gətirib çıxarsada, iş bazarında tədarük böhranı, demotivasiya və fərdi rəqabət kimi mənfi nəticələrə də səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın fordist və postfordist inkişafında dövlət idarəçiliyini və dövlətin rolunu xarakterizə edən meyarların qısa təsviri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 4. Fordist və Post-fordist Dövlətin Əsas Xüsusiyyətlərinin Müqayisəsi

	Fordist Dövlət	Post-fordist Dövlət
İqtisadi Tənzimləmə	Keynesçilik	Monetarizm
Tənzimləmə Səviyyəsi	Milli	Qlobal
İnzibati Qərar Qəbulu Prosesi	Avtoritar	İdarələşmə
Dövlət Politikaları	"Rifah dövləti, İnkişaf "dövləti	Liberallaşdırma, derequlyasiya,
		"Özəlləşdirmə və əks- mərkəzləşdirmə
Texnologiya	Elektronika, kimya, yağ, avtomobil, plastik	Mikroelektronika, biotexnologiya, yeni xammal
İdarəetmə Strukturu	Mərkəzləşdirilmiş	Əks-mərkəzləşdirilmiş, şəbəkə strukturu
Təşkilat Modeli	"Bürokratik, iyerarxik	İerarxik, çevik təşkilat, bazar şəbəkələri
Bürokratiyalaşdırılma	Milli	Regional və qlobal
İşçilər	"Kütləvi	"Yüksək ixtisaslı
Sosial Oriyentasiya	Fabrika	"Universitet
Əmək Münasibətləri	Həmkarlar ittifaqları, "kollektiv müqavilələr	Korporativ və fərdi "müqavilələr
Dövlət Qulluqçuları	Statuslu işçi	İş zəmanəti yoxdur
İş Zəmanəti	Həmkarlar ittifaqı təşkilatı	Həmkarlar ittifaqlarının əhəmiyyətinin itirilməsi
Dövlətin Funksiyası	Subsidiyalaşdırılan "dövlət	"Sahibkar dövləti
Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi	Formal, seçilmiş "ozunidarəetmə, mərkəzləşdirilmiş "xidmət göstərilməsi	"Çoxtərəfli, muxtəlif xidmət təminatçıları
Qərar qəbulunun əsaslandırılması	"Hokumətin maliyyələşdirilməsi və audit	Maraqlı Tərəflərin İştirakı
Dominant ideologiya	Sosial Demokrat	Neoliberal
Dominant diskussiya	Texnokratik	Sahibkar
Metodologiya	Empirizm	Abstrakt nəzəriyyə: modellər, simulyasiya, sistem təhlili
Fəlsəfi yanaşma	Modernizm	Postmodernizm
Dövlət yanaşması	Aktiv vəziyyət	Aktivləşdirmə vəziyyəti

Mənbə: Müəllif tərəfindən ədəbiyyat təhlili əsasında tərtib edilmişdir.

Post-fordist dövlət quruluşu qloballaşmanın yeni bir mərhələyə keçdiyi meyllər kimi xarakterizə edilə bilər. Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) və Dünya Bankı kimi beynəlxalq aktorlar neoliberal politikaların üstünlük təşkil etdiyi tənzimləmə formasını müəyyənləşdirir; dövlət bazar prinsipləri üzərində işləyir və qlobal kapital milli iqtisadiyyatlarda dominant olan dövləti əvəz edir.

Dövlət xidmətlərinin kommersionlaşdırılması dövlət qurumlarında çevik ixtisaslaşmanın tətbiqinə və dövlət qulluğunun bürokratik sistemindən post-veberian sistemə keçməsinə səbəb olmuşdur. Post-fordist dövlət idarəçiliyi sahibkarlıq yanaşması da daxil olmaqla yeni idarəetmə

konsepsiyalarını təqdim etmişdir. Bu yanaşmanın mərkəzində yerli böyümə, azad ticarətin və sahibkarlığın təşviqi və hökumətin maliyyələşdirilməsinin aradan qaldırılması strategiyaları dayanır. Bürokratiya və dövlət müdaxiləsi ilə səciyyələnən fordist dövlət yanaşmasından fərqli olaraq, post-fordist dövlət idarəçiliyi mərkəzləşmə və modernləşmədən çevik, əks-mərkəzləşdirilmiş və neoliberal prinsiplər əsasında təşkil olunmuş struktura doğru təkamülü əks etdirir. Dövlətin rolu müdaxiləçidən hakimiyə çevrildi, Veberin hüquqi bürokratiya konsepsiyasından imtina edildi və qərarların qəbulunda səmərəlilik və effektivlik meyarları getdikcə daha vacib rol oynamağa başladı. Artan rəqabəti və idarəetmədə çevikliyi müdafiə edən post-fordist paradigma eyni zamanda kapitalın maraqlarına xidmət edir.

Post-fordizm və neoliberalizm dövlətin rolunun azalmasına, bazarın liberallaşmasına və siyasi məsuliyyətin əks-mərkəzləşdirilməsinə, dövlətin bəzi səlahiyyətlərinin transmilli təşkilatlarla bölüşdürülməsinə gətirib çıxarmışdır. De-milliləşdirmə, dövlətsizləşdirmə və beynəlmilləşdirmə prosesləri keynsçi milli rifah dövlətinin transformasiyasına gətirib çıxardı ki, bu da dövlətin Şumpeterian konsepsiyasına uyğun inkişafa səbəb olmuşdur. Post-Fordist dövlət idarəçiliyi islahatları və dövlətin yeni rolu müxtəlif dairələrdən tənqid və etirazlara da məruz qalıbdır. İslahatlar kapitalın suverenliyinin gücləndirilməsi, bütün hakimiyyətin kapitalla verilməsi və xalq hakimiyyəti dövlətinin əlindən alınması kimi tənqidləri mövcutdur. İddia olunur ki, xidmətlərin sərbəst qurumlara ötürülməsi dövlətin siyasətsizləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Dövlət idarəetmə islahatları dörd istiqamətdə inkişaf edir: dövlət kadr rejimi, yerli idarəetmə, dövlət büdcəsi və dövlət idarəçiliyinin özü. İslahatların məqsədi vergitutmadan daha çox qiymətqoyma hesabına maliyyələşdirilən və şəffaflıq, hesabatlılıq və iştirakın ön planda olduğu dövlət idarəçiliyinin yaradılmasıdır (Amin və Malmberg, 1994, s.244). Beləliklə, post-fordist təsir dövlət idarəçiliyi islahatlarında mühüm rol oynayır. O, azaldılmış tənzipləməni, işçilərin istifadəsini və əks-mərkəzləşdirməni təşviq edir ki, bu da bazar şəraitindəki dəyişikliklərə cavab verməkdə daha çox çevikliyə imkan verir və özəl sektora daha sərbəst qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bu cür dəyişikliklər dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılmasına və müasir dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına yönəlmişdir.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, fordist istehsal üsuluna uyğun keynsçi iqtisadi yanaşmanı mənimsəyən rifah dövlətindən, post-fordist istehsal formasına uyğun olaraq neo-şumpeter iqtisadi yanaşmanı mənimsəyən "bazar dövləti"nə keçid prosesi getmişdir. Yığının dövlət hüdüdlərindən kənara çıxması, regional və qlobal xarakter alması milli dövlətin rolunun maliyyə və kapital vasitəsilə millətlərustü strukturlar tərəfindən yenidən müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu şəraitdə beynəlxalq qaydalarla məhdudlaşdırılmış suveren hüquqlarını reallaşdırmağa çalışan dövlətin rolu tədarük yönümlü iqtisadi politikanın və bazar əsaslı sosial politikanın həyata keçirilməsinə qədər azalır. Dövlət idarəçiliyi nöqtəyi-nəzərindən bu vəziyyət əks-mərkəzləşdirməni, idarələşməni (governance), dövlət institutlarının post-bürokratik və bazar fəaliyyətini tələb edir. Transsərhəd əməkdaşlığının və strateji ittifaqların formalaşdırılması, beynəlxalq valyuta sistemlərinin yenidən təşkili, texnoloji innovasiyaların stimullaşdırılması, yeni beynəlxalq mülkiyyət hüquqları rejiminin müəyyən edilməsi və əmək miqrasiyasının tənziplənməsinin yeni formalarının işlənilməsi hazırlanması dövlətin ən mühüm funksiyalarına çevrilmişdir (Bağırzadə, 2023).

ƏDƏBİYYAT

1. Aglietta, M. (1987), A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience, Londra: NLB.
2. Amin, A. & A. Malmberg (1994), "Competing Structural and Institutional Influences on the Geography of Production in Europe", içinde: A. Amin (ed.), Post-Fordism A Reader, Oxford: Blackwell Publishers, 227-248. (244)
3. Aslan, Onur Ender (2005), Kamu Personel Rejimi; Statü Hukukundan Esnekliğe, TODAİE Yayını, Ankara.
4. Bağırzade Manaf (2010), Küresel Ekonomik Krizin Kamu Yönetimine Yansımaları ve Azerbaycan Örneği, 21. Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumu 02 - 05 Aralık 2010 / Lefke - K.K.T.C , EkoAvrasya, 351-361.
5. Bağırzade Manaf (2021), The Etymological Nature of Governance and Current Situation in Azerbaijan, The Sustainable Development of Economy and Administration: Problems and Perspectives II International Scientific And Practical Conference, pp. 332-336.
6. Bağırzade, Manaf. (2023). İdarələşmə (Governance) Deyiminin Terminləşdirilməsinin Etimoloji və Semantik Əsasları / Etymological and semantic basis of the terminologization of the expression "İdareleshme" (Governance). 1. 97-100.
DOI: 10.59849/2663-8967.2023.1.97
7. Baran P, Sweezy P. M. (1966) Monopoly Capital (New York: Monthly Review Press).
8. Bianchini F. (1991), The third Italy: model or myth? //Ekistics. 58(350/351) – C. 336-345.
9. Clarke S. (1991), The state debate //The state debate. – London: Palgrave Macmillan UK, – C. 1-69.
10. Dağdelen İlhan (2005), Post-Fordizm //Mevzuat Dergisi. – 2005. – T. 8. – №. 90. – C. 1-10.
11. David Harvey (2020), The condition of postmodernity //The New social theory reader. – Routledge, pp. 235-242.
12. David Harvey (1992), The Condition of Postmodernity "An Enquiry into the Origins of Cultural Change", Blackwell Publishers.
13. DERELİ S. (2023) Birikim Rejimleri Perspektifinden ILO'nun İşe Aracılık Faaliyetlerine Yaklaşımında Yaşanan Dönüşüm //Management and Political Sciences Review. – T. 5. – №. 1. – C. 119-139.
14. Ebner, A. (2006). Institutions, entrepreneurship, and the rationale of government: An outline of the Schumpeterian theory of the state. Journal of Economic Behavior & Organization, 59(4), 497-515.
15. Ebner, A. (2006). Schumpeterian entrepreneurship revisited: historical specificity and the phases of capitalist development. Journal of the History of Economic Thought, 28(3), 315-332.
16. Eraydın A. (1992), et al. Post-fordizm ve değişen mekansal öncelikler //ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara.
17. Esser J., Hirsch J. (1994) The crisis of Fordism and the dimensions of a 'post-Fordist' regional and urban structure //Post-Fordism: A Reader. – 1994. – C. 71-97.
18. George, Susan. (1999) "A short history of neoliberalism." Nueva York: Global Policy Forum. <https://www.calculemus.org/lect/07pol-gosp/arch/dekalog-dawne/materialy/anti-lib.htm> (07.03.2024)
19. Gül S. S. (2004) Sosyal Refah Devleti Bitti, Yaşasın Piyasa //Yeni Liberalizm ve Muhafazakârlık Kışkırcısında Refah Devleti, İstanbul: Etik Yayınları. C. 79.

20. Heintz J., Lund F. (2012) *Welfare regimes and social policy: a review of the role of labour and employment.* – Geneva: UNRISD.
21. Jessop B. (2005) *Fordism and post-Fordism: a critical reformulation //Pathways to industrialization and regional development.* – Routledge, pp. 54-74.
22. Jessop B. (1990) *Regulation theories in retrospect and prospect //Economy and society.* – 1990. – T. 19. – №. 2. pp. 153-216.
23. Jessop, Bob. (1998) "Post-Fordism, mass integration, and the state: a comment on the work of Hirsch'." Available from Jessop. In part published in Jessop.
24. Jessop, Bob. (1993) "Towards a Schumpeterian workfare state? Preliminary remarks on post-Fordist political economy." *Studies in political economy* 40, no. 1, pp 7-39.
25. Lipietz Alain (1987), *Mirages and miracles the crises of global Fordism.* – London: verso. – T. 21.
26. Mesut S. (2011) *Düzenleme'nin seyri //Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* – T. 11. – №. 2, pp. 64-78.
27. Michael Pollard (1996), *Henry Ford ve Ford, Tercümə: Ayşe Aydoğan, İlk Kaynak Yayınları, Ankara.*
28. Moolaert, Frank, and Erik Swyngedouw (2015), "Accumulation and organization in computer and communications industries: a regulationist approach." *Towards Global Localization.* Routledge, 2015. 39-60.
29. Murray R. (1989) *Fordism and post-Fordism //New times: The changing face of politics in the 1990s.,* pp 38-53.
30. Piore, M. J., & Sabel, C. F. (1984), *The second industrial divide: possibilities for prosperity.* Basic books.
31. Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith (1971). *Selections from the prison notebooks.* Gramsci, A., ElecBook, London, pp. 558-620.
32. SADIOĞLU U., Altay S. (2020) *Post-Fordizm ve Kamu Yönetimine Yansımaları //Sosyoekonomi.* –T. 28. – №. 45, pp. 327-352.
33. SAKLI A. R. (2013) *Fordizm'den esnek üretim rejimine dönüşümün kamu yönetimi üzerindeki etkileri //Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, T. 12. – №. 44, pp. 107-131.*
34. SAKLI A. R. *Kapitalist gelişim sürecinde fordizm ve post-fordizm //Ankara, <http://www.sakli.info/Fordizm.pdf>, 26. – C. 2008.*
35. Schumpeter, J.A. (1939) *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process, Two Volumes, New York: McGraw-Hill.*
36. Schumpeter, J.A. (1953) *Die Krise des Steuerstaates, Zeitfragen aus dem Gebiet der Soziologie, Vol.4, pp.1-71*
37. Swyngedouw E. (1986), *The Socio-Spatial Implications of Innovations in Industrial Organisation. Working Paper. No. 20. Lille: Johns Hopkins European Center for Regional Planning and Research.*
38. Taylor, Frederick Winslow (1911), *The Principles of Scientific.* New York.
39. Tickell A., Peck J. A. (1995) *Social regulation after Fordism: regulation theory, neo-liberalism and the global-local nexus //Economy and Society,* – T. 24. – №. 3, pp. 357-386.
40. Valli V. (2018), *Return and crisis of the fordist model of development //The American Economy from Roosevelt to Trump,* pp. 31-43.

41. Van Dijk, M. P. (1995). Flexible specialisation, the new competition and industrial districts. *Small Business Economics*, 7, 15-27. S.16.
42. М. С. Ильченко, В. С. Мартыанова (2015) Постфордизм: концепции, институты, практики / под ред. – М. : Политическая энциклопедия, 279 с.
43. Хайек, Фридрих А. "Частные деньги." (1996). Русский перевод: Институт Национальной Модели Экономии, KOLONNA Publications, БАКОМ.
44. Шевчук А. В. (2002), Постфордистские концепции как исследовательская программа //Экономическая социология, Т. 3. – №. 2, pp. 44-61.
45. Шевчук, А. В. (2000) "Постфордистские концепции (критический анализ)." Казань: КГУ.

THE CHANGING ROLE OF THE STATE IN STAGES OF ECONOMIC DEVELOPMENT: FORDISM AND POST-FORDISM

Manaf BAGIRZADE

ABSTRACT

Capitalist economy, which rose with industrialization, has passed in history certain stages of development, forming the infrastructure of the mode of production, labor and social relations. Each stage of economic development entails the need to implement mechanisms that ensure social organization, determining the specificity of relations of production and consumption. The purpose of this article is to explore how and with what tendencies the conditions created by new economic stages affect the role of the state. Capitalism has experienced two major forms of production organization, Fordist and post-Fordist, which included many crises, wars and recessions. In particular, the rise of neoliberal policies that parallel the post-Fordist organization of production in the economy creates the need to look at the new role of the state in terms of the new stage of economic relations.

Analyzing approaches focused on the role of the state and the dynamics of economic relations is the main methodology used in this article. In this context, concepts such as Fordism and post-Fordism, Keynesianism, post-industrialism, accumulation regime, regulative approach, and neoliberal policies will be used to define the indicators of state and economic relations. The new productive characteristics of post-Fordism affected the role of the state through policies supporting privatization, autonomization and decentralization. In the post-Fordist organization of production, which came in parallel with the information technology era, it is observed that states, which see economic competitiveness going global, act in accordance with the new demands of production, market and organization, labor market flexibility and market social obligations. Thus, in the post-Fordist regime of elastic accumulation, there has been a shift from the Keynesian welfare state to the neoliberal "entrepreneur state" with global monopolistic regulation.

Keywords: *Fordism, Post-Fordism, Accumulation Regime, Entrepreneurial State, Modes of Regulation.*

ИЗМЕНЯЮЩАЯСЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА НА ЭТАПАХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ФОРДИЗМ И ПОСТФОРДИЗМ

Манаф БАГИР-ЗАДЕ

АННОТАЦИЯ

Капиталистическая экономика, поднимавшаяся с индустриализацией, прошла в истории определенные этапы развития, формируя инфраструктуру способа производства, труда и социальных отношений. Каждый этап экономического развития влечет за собой необходимость реализации механизмов, обеспечивающих социальную организацию, определяющих специфику отношений производства и потребления. Цель данной статьи - исследовать, как и с какими тенденциями условия, создаваемые новыми экономическими этапами, влияют на роль государства. Капитализм пережил две основные формы организации производства - фордистскую и постфордистскую, которые включали в себя множество кризисов, войн и рецессий. В частности, появление неолиберальной политики, параллельной постфордистской организации производства в экономике, создает необходимость взглянуть на новую роль государства с точки зрения нового этапа экономических отношений.

Анализ подходов, ориентированных на роль государства и динамику экономических отношений, является основной методологией, используемой в данной статье. В этом контексте для определения показателей государственных и экономических отношений будут использованы такие понятия, как фордизм и постфордизм, кейнсианство, постиндустриализм, режим накопления, регулятивный подход, неолиберальная политика. Новые производительные характеристики постфордизма повлияли на роль государства в рамках политики, поддерживающей приватизацию, автономизацию и децентрализацию. В пост-фордистской организации производства, которая пришла параллельно с эпохой информационных технологий, наблюдается, что государства, которые видят, что экономическая конкурентоспособность выходит на глобальный уровень, действуют в соответствии с новыми требованиями производства, рынка и организации, гибкостью рынка труда и рыночными социальными обязательствами. Таким образом, в пост-фордистском режиме эластичного накопления произошел переход от кейнсианского государства всеобщего благосостояния к неолиберальному "государству предпринимателя" с глобальным монополистическим регулированием.

Ключевые слова: Фордизм, Постфордизм, Режим Накопления, Гибкое Накопления, Предпринимательское Государство, Способы регулирования.

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 17.05.2024

Təkrar işlənməyə göndərilib: 31.05.2024

Çara qəbul olunub: 20.06.2024